

MİRZƏ ŞƏFİNİN “KİTABI-TÜRKİ” DƏSRLİYİNDƏ METODİKİ GÖRÜŞLƏRİ

Mirzə Şəfi Vazeh yaratdığı əsərləri ilə klassik Azərbaycan poeziyasının incilərindən sayılmış, dövrünün ən çox tanınmış dünya şöhrətli şairlərindən olmuşdur. Şairin doğum tarixi ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif illəri (1792, 1794, 1805) göstərsələr də, fikrimizcə onun doğum tarixini 1794-cü il hesab etmək daha məqsədə uyğun olar. Maarifçi realist ədəbiyyatın ilkin görkəmli nümayəndələrindən olan mütəfəkkir şairin nikbin əhvali-ruhiyəli şeirləri Qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada geniş yayılmışdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, Gəncədə Cavad xanın hakimiyyətdə olduğu zamanda memar olmuş Kərbəlayı Sadığın ailəsində doğulmuş Şəfi ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Burada o, ərəb, fars dillərini, eləcə də şəriət elmlərini mənimsəmişdir. Bununla yanaşı, şair Şərq poeziyasına maraq göstərmiş, onun bir çox nümayəndələrinin əsərləri ilə tanış olmuşdur. Yazdığı qəzəl, mükəmməs, məsnəvi, rübailərində ifadə etdiyi həyat sevgisi, nikbinlik, cəmiyyətdə insanın azadlığı uğrunda mübarizə Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığının əsas istiqamətini təşkil edirdi. Şeirlərində də bunu əks etdirən şair gül, bülbül haqqında yazarkən onları tərənnüm, məhəbbətin əzab və iztirablarından bəhs edən zaman təsvir, şərabı vəsf edən şeirlərində isə həyat sevgisini ifadə edirdi. Yaratdığı nümunələrində də əsas qayəsini etiraf edən şair belə deyirdi: “Mən alçaq şeirləri deyil, təkcə gözəlliyi tərənnüm edirəm. Qoy başqaları müharibəni, şah əsasını və məscidi mədh etsin, mən isə şərabı, qızılgülü və sevgini tərənnüm etməyi qərara aldım” [5, s. 78]. Dini-fanatizm mühitinə, riyakar, fırıldaqçı mollalara qarşı mədrəsədə oxuduğu vaxtlardan qarşı çıxsa da, onun gözünün açılmasında Gəncənin mədəni insanlarından olan Hacı Abdullanın təsirinin böyük rolu vardır. O, ruhanilərə, möhümata, istibdada qarşı kəskin çıxışlar edir, qadınların azad edilməsinə çağırırdı. Çadra geyinməyin qızgın düşməni olan Mirzə Şəfi şeirlərində yazırdı:

“Tulla gəl çadranı... bilsin ki, dünya
Yoxdur yer üzündə sənintək afət.
Qoy sənin nəzərin hər yana baxsın,
Baxışın qəlbləri yandırır yaxsın.
Pəmbə dodaqların təbəssümləri
Ətrafa nur yaysın, açsın səhəri” [4, s. 114]

Mollaların şairi həzm edə bilməməsi, ona düşmən münasibət bəsləməsinin səbəbi də elə bu idi.

“İstərdim bütün yer üzünü
Həbsdən azad edim...” [4, s. 115]

deyən Mirzə Şəfi azad fikirli insan idi və o, bütün yer üzünə azadlıq arzulayırdı. Gənc Şəfinin bu kimi fikirlər səsləndirməsi, belə düşüncədə olması nəticəsində bir müddət sonra mədrəsə mollaları gələcəkdə onunla məşğul olmağa imtina etdilər. Bununla əlaqədar Şəfi mədrəsəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Ona görə də şairin dolanısq məqsədlə fəaliyyət göstərməsi çətinləşir və bir az sonra o, Cavad xanın qızı Püstə xanımın binagüzarlıq və yazı-pozu işlərini idarə edir, amma 1826-cı ildə İranla Rusiya arasında başlayan müharibə, İranın Gəncəni işğal etməsi işlərini yarımçıq qoyur. Bundan sonra o, Hacı Abdullanın köməkliyi ilə məsciddə hücrələrin birində müxtəlif kitabların üzünü köçürməklə özünü dolandırır. Az keçmir İranda artıq litoqrafiyadan istifadə olunduğundan kitabın əl ilə köçürülməsinə ehtiyac qalmır, beləliklə, şair ərəb və fars dillərində fərdi qaydada dərs deməklə məşğul olur. Mirzə Şəfinin gənc Mirzə Fətəli Axundovla tanışlığı otuzuncu illərə təsadüf etmiş, qəflətdə olan Mirzə Fətəlinin gözünün açılmasına, dünyəgörüşünün dəyişməsinə böyük təsir göstərmişdir. Şairin əmək fəaliyyəti Gəncədə başlasa da, o öz məmləkətində rahatlıq tapmadığından 40-cı illərdə Tiflisə getmişdir. O zaman Mirzə Fətəli Axundzadə Tiflis məktəblərinin birində Azərbaycan dili müəllimi idi. Səhhətinin pisləşməsi ilə əlaqədar o, Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsindən azad olunması haqqında müraciət edir və Mirzə Fətəli Axundzadənin tövsiyəsilə Mirzə Şəfi qəza məktəbinə dəvət olunur. Bu hadisə ilə də sanki “Divani-hikmət” məclisi Gəncədən Tiflisə köçür. Bir sıra görkəmli şair və filosofların iştirak etdiyi bu məclisdə ədəbi söhbətlər gedirdi. Tiflis mühiti Mirzə Şəfinin ürəyincə idi. Burada olduğu müddətdə bir çox elm adamları ilə tanış olan Mirzə Şəfi burada hərtərəfli fəaliyyət göstərir və Bakıxanov, Axundzadə, Budaqov kimi ziyalı və ədiblərlə ünsiyyət, fikir mübadilələri edirdi. Şair artıq illərlə əldə etdiyi bilik və bacarığı heç bir maneə olmadan bölüşə bilirdi. Onun alman səyyahı, rus, Şərq poeziyasının tərcüməçisi, şərqşünas Fridrix Bodənştedtlə yaradıcılıq münasibətləri də məhz Tiflisdə baş tutmuşdur. Fridrix Bodənştedt şərq dillərini mükəmməl öyrənmək üçün Mirzə Şəfidən dərs almışdır. Dərs zamanı Mirzə Şəfi Vazeh Fridrix Bodənştedtə Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Nizami, Hafizin şeirlərini öyrətmiş və yazdırmışdı. O, həmçinin “Divani-hikmət” ədəbi məclisinin üzvlərindən idi. Mirzə Şəfi Vazeh bədii irsinə müraciət etdiyimiz zaman mənbələrdə onun yalnız şairliklə kifayətlənmədiyini, həm də müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğunu qeyd olduğunu görürük. Bunu onun ilk olaraq qəza məktəbində, daha sonra Tiflis gimnaziyasında müəllim kimi işləməsi bir daha sübut edir. 1846-cı ilə qədər Tiflisdə yaşayan Şəfi həmin ildə doğma vətəni Nizami yurdu Gəncəyə qayıdır. Burada dövlət tərəfindən yeni açılan qəza məktəbində həm pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, həm də bədii yaradıcılığı ilə məşğul olur. Şeyx İbrahim Nəseh, Mirzə Mehdi Naci və

¹²⁴ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu

digər şairlərlə görüşərək poeziya haqqında ciddi söhbətlər aparır, maraqlı şeirlər yazır. Çox keçmir ki, Mirzə Şəfinin vəziyyəti yenidən çətinləşir və o, burada ruhanilərə qarşılaşmalı olur. Gəncə qəza məktəbində maarifpərvər, şair-müəllim kimi tanınan, dərin şöhrət qazanan şair burada təqiblərə məruz qalır və sıxışdırılır. Mənəvi əziyyət çəkən Mirzə Şəfi yenidən vətəninə tərk etməyə məcbur qalır. Tiflisə döən “Gəncəli müdrik” 1850-ci ildə Tiflis zadəganlar gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur. Zadəganlar gimnaziyasında səmərəli fəaliyyət göstərərək hər kəsin hörmətini qazanır. Ədəbi fəaliyyətində gözəlliyi, həqiqəti, ədaləti, hikməti, mənəvi zənginliyi, etikanı, yüksək qiymətləndirən Mirzə Şəfi fitri istedadla malik olan söz ustası, mahir pedaqoqdur. Hər bir pedaqoqu tanıdan məqamlardan birincisi onun yaratdığı dərs vəsaitidir, digəri isə istifadə etdiyi özünəməxsus metodikasındır. Şairin pedaqoji irsinə müraciət etdiyimiz zaman onun metodika tariximizə qiymətli bir xəzinə bəxş etdiyini görürük. Həmin bu xəzinə onun “Kitabi-türki” dərsliyidir. Belə ki, Mirzə Şəfi Vazeh kimi qabaqcıl ziyalılar bu illərdə Azərbaycan dilində heç bir vəsaitin olmamasını ağır, dözülməz hal hesab edirdilər. Bu məsələ ilə bağlı kitabşünas-alim B.Allahverdiyev “Kitablar haqqında kitab” əsərində bu məsələyə ciddi önəm verərək belə yazır: “Azərbaycan şəhərlərində yeni tipli məktəblərin açılması ana dilində dərs vəsaitlərinin və dərsliklərinin yaradılması zərurətini irəli sürdü. Azərbaycanın A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh kimi görkəmli oğullarını bu məsələ ciddi düşündürməyə başladı. Nəticədə bir sıra əhəmiyyətli dərsliklər: A.A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi”(1831), M.Ş.Vazehin “Müntəxəbat”(1855) və s. əsərlər yarandı” [1, s. 83]. Gimnaziyada fars dili müəllimi olan İvan Qriqoriyev ilə Mirzə Şəfi yaxından dostluq edirdi və uzun müddət hər iki dostu dərslik tərtibatı məsələsi düşündürmüşdür. “Azərbaycan dilində tatar müntəxəbatı” adlandırılan bu vəsait 1852-ci ildən artıq hazır idi və iki hissədən təşkil olunmuşdu. Əsərin ikinci hissəsi “Kitabi-türki” adlanırdı və 1855-ci ildə İvan Qriqoriyev onu Təbrizdə nəşr etdirmişdir. Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixində ədəbiyyat dərsliklərində söhbət gedəndə araşdırmaçılar Mirzə Şəfi Vazehlə İvan Qriqoriyevin birlikdə tərtib etdikləri və bir hissəsinin ölümündən sonra, 1855-ci ildə Təbrizdə çap olunan “Kitabi-türki” dərsliyinin öz dövrü üçün əhəmiyyətli metodik vəsait olduğunu qeyd edirlər. Öz orijinallığı ilə seçilən bu əsər dərslik kimi geniş istifadə edilmişdir. Dərsliyin digər hissəsi isə 1856-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur. İ.K.Yenikopolovun məlumatına görə 1856-cı ildə “Müntəxəbat”ın əsas hissəsi çapdan çıxdıqdan sonra Peterburqa göndərilib dərslik kimi istifadəsinə icazə istənilmişdi. Ancaq həmin kitabın dərslik kimi istifadə olunmasına razılıq əldə edilməmişdi. Həmin məsələ ilə bağlı görkəmli tədqiqatçı alim Akif Bayramovun fikirləri belədir: “Zənnimizcə həmin əsərin dərslik kimi bəyənilməməsi çarizmin mərkəzi dairələrindəki şovinizmlə əlaqədər idi. Çünki həmin dərsliklərdə yerli materiallardan, şifahi xalq ədəbiyyatından və klassiklərdən istifadə olunmuşdur” [1, s. 84]. Mirzə Şəfi Vazehin hazırladığı “Müntəxəbat”ı yüksək bədii və elmi prinsiplər əsasında hazırlanmışdır. Əsərdə yer alan nəsihətlərdə, hekayətlərdə, təmsillərdə əgər bədiiilik gözlənilmişsə, tarixə dair verilən materiallarda elmilik nəzərə alınmışdır. Aforizmlər işlətməkdə mahir sənətkar olan Mirzə Şəfi bu xüsusiyyətə hazırladığı “Kitabi-türki” əsərində də yer vermişdir. Onun hikmətli sözləri, dərin məna daşıyan şeirləri demək olar ki, bütün nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Mirzə Şəfi Vazehin əsərləri şərq aforizmləri ilə dolu idi. Onun aforizmləri insanları xeyirxah əməllərə, faydakı əməyə, ədalətə, cəsarətə, biliyə, özünü idraka, arifliyə, namusluluğa, açıqürəkliyə səsləyir. Həmin fikirlər və tövsiyələr dahi şairin qabaqcıl dünyagörüşünü anlamağımıza kömək edir. Mirzə Şəfini oxuculara sevdiren başlıca cəhət onda dərin məna daşıyan hikmətli sözləri ifadə etmək məharətidir: “Üç keyfiyyət ancaq üç vəziyyətdə məlum olur: qəhrəmanlıq-döyüşdə, ariflik-qəzəb vaxtı, dost-ehtiyacda” [1, s. 85].

Atalar sözləri, lətifələr, nağıllar və müxtəlif şəkildə ifadə olunan hikmətli sözlər Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığında bir növ yeni məna alır. Bildiyimiz kimi, XIX əsrin bir sıra görkəmli ziyalıları miniatür hekayələr yazmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında miniatür hekayənin inkişaf yolunu öyrənmək cəhətdən bu miniatürləri nəzərdə keçirmək olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. “Üç görkəmli şairin-M.Ş.Vazehin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Mehdi Şükuhinin nəslə miniatür hekayə yazmasının, əlbəttə, müəyyən ictimai səbəbləri var idi” [1, s. 85].

Miniatür hekayələrin yaranması bir növ pedaqoji tələblərin ehtiyacından, didaktik prinsiplərin tələbindən, yeni tədris üsulundan yaranmışdır. Yeni məktəb yeni tədris vəsaiti tələb edirdi; yeni dərsliyə bədii ədəbiyyatın əlavə olunması vacib şərtlərdən biri idi. Görkəmli şairləri- Mirzə Şəfi Vazehi, Seyid Əzim Şirvanini mənsur hekayəyə sövq edən, bu janrda müəyyən islahat aparmağa çalışan həmin bu məqamlar, pedaqoji tələblər olmuşdur. Həmin ziyalılar yeni tipli məktəbin yeni tipli müəllimləri olduğundan onların qarşısında məktəb üçün uyğun tələblərə cavab verən Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslikləri tərtib etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Mirzə Şəfi Vazehin hazırladığı “Kitabi-türki” əsərində “Məzhəkələr” adlandırdığı bölümdə yer alan miniatürlərin bir çoxunun iştirakçısı qazılar, dərvişlər, xəsislər, oğrular və axmaqlardır. Onların obrazı ilə şair həyatda baş verən xəyanəti, mənfi halları, pis sifətləri tənqid etmiş, cəmiyyəti nadanlıqdan qurtmaq üçün əlindən gələni etmişdir. Mirzə Şəfi Vazehin pedaqoji görüşlərində əsas yer tutan məqam xalqı elm, bilik, maarifə səsləmək, onları nadanlıq əsarətindən qurtarmaq olmuşdur. Bu xüsusiyyət şairin həm şeirlərində həm də yaratdığı dərslikdə öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı göstərilən şairə məxsus misralar bu fikri bir daha təsdiq edir:

“Təəccüb etməyin ki, nəğməkarın

Qəlbi hikmətlə doludur.

Hikmətlərimlə şıltaq gəncliyim,

Ancaq şeirlərimdə qovuşur” [2, s. 37]

Dərslikdə hikmətli sözlər, müdrik kəlamlar, lətifələr, tərbiyələndirici hekayələr, əxlaqi mətnlər yer almışdır. Diqqətə çatdırılması bilinən vacib məqam isə hər hikmətli söz dərslikdə əks olunduqdan sonra onun rus dilində tərcüməsinin verilməsi idi. Bu yolla şagirdlər həm Azərbaycan dilinə, həm də rus dilinin lüğətinə yiyələnmiş olurdular. Pedaqoji fəaliyyəti boyunca onun dərs keçdiyi müddət ərzində istifadə etdiyi metodiki üsullardan başlıcası nəsihət yolu ilə insanları

doğru yola çəkmək olmuşdur. Şairin pedaqoji fəaliyyətinə diqqətlə baxsaq, onun metodiki fikirlərinin qənaəti olan “Kitabi-türki” dərslində yer alan mətnlərin hər birinin sonunda hekayənin məzmununa uyğun bir neçə hikmətli söz verilmişdir. Dərslərdə yer alan lətifələr həcmnin yığcamlığı diqqət cəlb edir. Fikrimizcə, onların həcmnin yığcamlığı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hazırlanmağından irəli gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, Mirzə Şəfi Vazeh iki şəhərdə, yəni həm Tiflis, həm də doğma vətəni, Nizami yurdu Gəncə şəhərində şəhərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. İlk olaraq fəaliyyətinə Gəncə şəhərində başlayan şair əvvəllər yüksək mənsəbə sahib olan ailələrin övladlarına xəttatlıq sirlərinin sənətindən dərs keçərək güzəranını keçirmiş, sonradan isə böyük ustada olmanın təzyiqlər səbəbindən o, öz yurdunu tərk edərək Tiflisə köçmüşdür. Tiflisdə olduğu zaman Mirzə Şəfi pedaqoji fəaliyyətini inkişaf etdirmişdir. Əvvəl başladığı zaman Tiflis qəza məktəbində, daha sonra isə gimnaziyasında fəaliyyət göstərmişdir. Onun burada dərs dediyi şagirdlərdən biri məşhur şəxsiyyət, Almaniyadan gələn şərqsünas Fridrix Bodənştedt olmuşdur. Mirzə Şəfinin pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məlumatı elə həm şagirdi, həm də dostu olmuş Fridrix Martin fon Bodənştedtin sayəsində alırıq. Onun xatirələrini oxuyan zaman müəllimi Mirzə Şəfinin pedaqoji fəaliyyəti ilə həm tanış oluruq, həm də metodiki görüşlərinə yiyələnirik. Fridrix Bodənştedt xatirələrində yazır ki, Mirzə Şəfinin mənə dərs dediyi müddətdə mən onun dərslərə kitab gətirdiyini görməmişdim. Ustad hər zaman hansı mövzudan bəhs edirdisə, onu bədhətən danışdı. Qeydlərdən göründüyü kimi, Mirzə Şəfinin kitaba və ya hansısa digər vəsaitə ehtiyacı yox idi. Şagirdləri müstəqil düşüncəyə, fikrə istiqamətləndirən Mirzə Şəfi üçün hər hərf, söz özündə bir mistik məqamı əks etdirirdi. Ona görə də şair söylədiyi şeirlərin mənasının izahını şagirdlərin öz öhdələrinə buraxırdı. Bunu Fridrix Bodənştedtin qeydlərindən də aydınca görürük: “Mirzə Şəfinin şeirlərində həmişə ərəb sözləri işlənirdi. Biz buna tez-tez rast gələrdik. Çalışdıq ki, bu sözlərin mənasını özümüz tapaq. Mirzə Şəfi “gözəl sözlərdir” deyib mənasını aydınlaşdırmağa ehtiyac duymazdı” [2, s. 38]. Şagirdinin xatirələrindən də aydın olduğu kimi, Mirzə Şəfi dərs zamanı mənası aydın olmayan kəlamların izahını şagirdlərin özlərinin izah etməsinə şərait yaradardı. Bu kimi qeydlər və şairin metodiki görüşlərini əks etdirən dərsləri, “Kitabi-türki” Mirzə Şəfinin pedaqoji fəaliyyətinə daha dərindən bələd olmağımıza əsas verir. Onun hazırladığı tədris vəsaiti dövrünün təhsil ocaqlarında geniş şəkildə istifadə olunmuş və bu dərslərdə özündən sonra bir çox tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında əsas, özlül rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A. Nəğmələr şairi Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi, Bakı: Nurlan, 2008, 158 s.
2. Bodənştedt F. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. 2-ci nəşr. Bakı: XAN, 2015, 136 s.
3. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 s.
4. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 400 s.
5. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: CBS, 2006, 212 s.

Açar sözlər: Mirzə Şəfi Vazeh, “Kitabi-türki”, Fridrix Bodənştedt, nəsihətlər, hikmətli kəlamlar, pedaqoji fikirlər.

Key words: Mirza Shafi Vazeh, "Kitabi-turki", Friedrich Bodenshtedt, advices, wise sayings, pedagogical ideas.

Ключевые слова: Мирза Шафи Вазе, «Китаби-турки», Фридрих Боденштедт, советы, мудрые изречения, педагогические идеи.

Xülasə

Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycanın dahi şairlərindən biridir. Onun irsi istər öz doğma yurdu Azərbaycanda, istərsə də Qərb ölkələrində uzun müddətdir ki, araşdırılır və diqqət cəlb edir. Mirzə Şəfi Vazeh böyük şair olmaqla yanaşı, həm də istedadlı pedaqoq idi. Hazırladığı “Kitabi-türki” dərsləri də buna əyani sübutdur. Dərslərdə şairin pedaqoji görüşlərini əks etdirən qiymətli mənbədir və uzun müddət həmin dövr təhsil ocaqlarında tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Summary

Mirza Shafi Vazeh is one of the genius poets of Azerbaijan. His legacy has been studied and attracted attention for a long time both in his native Azerbaijan and in Western countries. Besides being a great poet, Mirza Shafi Vazeh was also a talented teacher. The textbook "Kitabi-turki" prepared by him is a clear proof of this. The textbook is a valuable resource that reflects the poet's pedagogical ideas and was used as a teaching tool in educational institutions of that period for a long time.

Резюме

Мирза Шафи Вазе – один из гениальных поэтов Азербайджана. Его наследие долгое время изучалось и привлекало внимание как в родном Азербайджане, так и в странах Запада. Мирза Шафи Вазе был не только великим поэтом, но и талантливым учителем. Подготовленный им учебник «Китаби-турки» является ярким тому подтверждением. Учебник представляет собой ценный ресурс, отражающий педагогические идеи поэта и долгое время использовался как учебное пособие в учебных заведениях того периода.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova